

Csizmadia Ervin

A társutasság vége

avagy kezdhet-e új korszakot az SZDSZ?

Az MSZP-SZDSZ koalíció szétbomlását követően – érthető módon – a közvéleményt az érdekli, hogy a/ hogyan működik majd tovább a kisebbségi kormány; b/ milyen szerepet talál magának az SZDSZ? (Nyilván növekedni fog azok száma, akik azt szeretnék, hogy a liberálisok szépen menjenek vissza). Ebben az írásban kizárólag az utóbbi kérdéssel foglalkozom, s ha teszek is megjegyzéseket (nem is keveset) a kormányzásra, azt azért teszem, hogy jobban értelmezni tudjam az SZDSZ helyzetét. Ez a helyzet most egyáltalán nem jó (vajon volt-e jó az utóbbi évtizedben?), de lélektanilag mégsem feltétlen a legrosszabb, hiszen az SZDSZ hosszú idő után immáron ismét önálló pátként jelenhet meg a parlamentben. Végre átlépte a saját árnyékát, s elszakította a köldökzsinórt, ami – a legutóbbi időkhöz úgy tűnt – „örök társutasként” az MSZP-hez kötötte.

Elvben, gondolom, a liberálisok régóta egyetértenek: egy MSZP-től független liberális pártra nagy szükség volna Magyarországon, ám a gyakorlatban semmi tapasztalatunk nincs arról, hogy *milyen* egy MSZP-től független liberális párt. Leszámítva a rendszerváltás utáni korai éveket, az SZDSZ kizárólag az MSZP „társutas” pártjaként van jelen a magyar politikában, aminek persze megvan a maga indoka: segíteni az MSZP-t a reformok megvalósításában. Mintha az SZDSZ vezetői is így látnák, hiszen indoklásuk szerint *azért* hagyták ott a koalíciót, *mert* úgy ítélték meg, hogy a miniszterelnök és az MSZP elgyávult a reformok folytatásában.

Nem vitatva, hogy Magyarország szinte minden területen érett a mély reformokra, mégsem gondolom, hogy egy liberális párt identitásának le kell szűkülnie arra, hogy ő a reformok kizárólagos „garanciája”. A „reform-lelkiismeret” szerep rendkívül lényeges, de egy párt mégsem alapozhatja erre identitását. Mégis azt kell állítom, hogy a kormányzás, és a reformgarancia-identitás szinte beszippantotta az SZDSZ-t mint pártot. A magyar liberálisok pártja pátként lényegében nem létezik.

A reformhagyomány és a kormányzás által bekebelezett identitás

Nem abszurd ez az állítás? Hiszen a hazai közvélemény „úgy tudja”, hogy Magyarországon az SZDSZ (mint párt) ural mindent, s szinte dróton rángatta (volt) koalíciós társát. Attól tartok azonban, ez a vélekedés nem fedi a valóságot; az SZDSZ problémája nem a „túl sok”, hanem a „túl kevés” párt. Másképpen: az SZDSZ-t, mint pártot bekebelező „kormányzó” SZDSZ.

Mindez nem az SZDSZ-szel kezdődik, ő legfeljebb Belenő ebbe. A 90-es évek végén először a Fidesz és Orbán Viktor fedezi fel a kormányzásban felolvadó párt különleges újdonságát és zamatát, s rögtön fel is ruházza különleges státusszal a politikai *leadert*. Kisvártatva a szocialisták is eszmélnek, s Gyurcsány „kitalálásával” nem csupán egy Orbánnal szemben is versenyképes vezetőt találnak, de egyúttal (a kormányzást maximalizálva) zárójelbe is tehetik az MSZP régóta magával cipelt összes problémáját.

Ez a kormányzásra fókuszáló utóbbi tíz év nem kis alkalmazkodásra kényszerítette a politikai osztály egészét s ezen belül az SZDSZ-t. Azt az SZDSZ-t, amelynek identitását korábban (előszervezetében és korai pártként) soha nem kormányzáson belüli tényezők határozták meg. A néhai demokratikus ellenzék eleve kívül áll a hivatalos intézményeken s - miközben *második államot, második társadalmat* hirdet – kívülről gyakorol nyomást az MSZMP hivatalos politikájára. Ez az - Adam Michnik szavaival – „új evolucionista” stratégia egyaránt kerüli a forradalmi és a belülről való átalakításra épülő (s egyaránt haszontalannak tetsző) taktikát s ebből a pártállam-ellenes stratégiából egyáltalán nem vezethető le a mai – nevezzük így – „kormányzásba akaszkozó” politikai credo. Ám ez a néhai „kívülálló” stratégia egy ponton mégiscsak érintkezésbe lép a hivatalos hatalommal: a *reformok* szorgalmazásában. Az ellenzék következetesen bírálja a hatalom gyenge reformhajlamát, de a pártállam kevésszámú reformerének valamiféle külső támasztékot ad.

A reformok támogatásának ez a hagyománya lesz a későbbi MSZP-SZDSZ összefogás legfőbb fundamentuma, s nem kétséges, hogy az 1994-ben meginduló hivatalos együttműködés előzményét ez a látens reform-együttműködés adja. De ez még mindig nem a teljesség, hiszen van itt még valami, ami szintén az előtörténet felől érthető meg, s magyarázatot nyújt a Kádár-kor hatalma és ellenzéke későbbi összetalálkozásához. A demokratikus ellenzék ugyanis vállaltan önkorlátozó volt, ódzkodott attól, hogy – mai szóval - önálló pólusképző legyen. Sokkal közelebb állt hozzá a *közvetítés* hatalom és társadalom,

vagy még inkább: a társadalom különböző csoportjai között. A Beszélő című szamizdat-folyóirat 1. számának beköszöntőjében ezt nagyon egyértelműen meg is fogalmazzák a szerkesztők: „Nem az a célunk, hogy valamiféle Ellenzéki Híradót csináljunk. *Abban szeretnénk lehetőségeinkhez mérten segíteni, hogy önmagáról tudjon igazabb képet az a halkán morajló embertömeg, amely fölött két törpe kisebbség – az ellenzék és az ország vezetése – fennhangon perel egymással*”. (Beszélő Összkiadás, AB- Beszélő Kiadó, 1992. I. 12. o. – kiemelés az eredetiben.)

Természetesen 1981 után az ellenzék maga is meghaladja azt, amit magáról gondol, de ez az önfejlődés lényegileg nem érinti az önkorlátozó stratégiát. Ha 1989-90-ben úgy is tűnik, hogy az újonnan létrejött SZDSZ önálló és kemény pólus lesz (s nem pusztán az antikommunizmus miatt), később kiderül, hogy a rendszerváltás időszaka kivétel, nem a főcsapás iránya. A főcsapás a reformtámogató önmérséklet. S innét nézve egyáltalán nem logikátlan az a „kiegészítő” szerep, amelyet 1994 után az SZDSZ betölt az MSZP mellett.

Az önkorlátozás és a reformtámogatás tehát két olyan elem, amelyből levezethető a későbbi kormányzási stratégia és az önálló pártidentitás kialakításának elmulasztása. Sajnos, az ellenzéki credo harmadik meghatározó eleme is a pártkénti identitás megerősítése ellenében hat. Öntudatra ébresztieni „a halkán morajló embertömeget” – szól a jelszó, és valóban ezt is teszi az ellenzék a 80-as években. Ám a 90-es években ezt a szálát az SZDSZ lényegében „elejti”, amikor a hatalmon kívül álló néhai reformtámogató mozgalomból az MSZP reformtársutasává válik. Ez is alkalmazkodás persze, de a szabad demokraták *pártként* úgy alkalmazkodnak, hogy kizárólag a *kormányzás* követelményeit tartják szem előtt. Holott éppen a 90-es évek közepén indul egy nagy fordulat a nemzetközi politikában: Clinton Demokrata Pártjára az Egyesült Államokban, Blair Munkáspártra Nagy-Britanniában, Berlusconi Froza Italiája Olaszországban, vagy Schröder SPD-je Németországban abban alkotnak közös csoportot, hogy korábbi szervezeti és ideológiai hagyományaiktól merőben elfordulnak s ez válik mintegy sikerük zálogává, a sikeres pártreform lesz a sikeres *kormányzás* alapja.

Ezzel szemben az SZDSZ, mint párt *nem* esik át ilyen alkalmazkodási folyamaton s ezzel maga is hozzájárul ahhoz, hogy a magyar politika bebetonozódjék, megújulásra szinte képtelenné váljék. „A reformok garanciáját kormányzásban az SZDSZ jelenti” típusú önkép ugyanakkor le is szoktatja az SZDSZ-t arról, hogy pártként komolyan elgondolkodjon

magáról, hiszen a kormányzásban megtalált identitás voltaképpen nem fut szembe az ellenzéki hagyományok nagy részével. A reformhagyományok – láttuk – az ellenzéki hagyaték egyik legfontosabb elemét adják. Az önkorlátozó stratégia (szemben a totális antikommunizmussal) úgyszintén. Minden különösebb gond nélkül lehet rájuk hivatkozva kormányra menni. Ezekhez képest a hatalommal való formális szembenállás, illetve a társadalom öntudatosítására való törekvés ellenzéki hagyománya háttérbe szorítódik, és egyáltalán nem válik egy újfajta pártpolitikai gondolkodás serkentőjévé.

Erőforrás-felhalmozás és erőforrás-vesztés

S mindebből a lényeg: az SZDSZ a kormányzati szerepvállalásba integrálja minden erőforrását, mindenekelőtt legendás szürkeállományát. Nem marad ugyanakkor erőforrása az SZDSZ pártviszonyainak újraformálására, még kevésbé arra, hogy önálló liberális pólust legyen képes kialakítani. Minél mélyebben vesz részt a kormányzásban, annál kevésbé képes a pártszerű gondolkodásra, tervezésre és erőforrás-felhalmozásra. Pártként abban merülnek ki az energiái, hogy időnként a nyilvánosság előtt is meglebegteti a koalíció felbontásának ötletét (erőteljes zsarolási potenciálról téve tanúbizonyságot), azután természetesen benne marad a koalícióban. 1996-tól (talán a Tocsik-botránytól) kezdődően ragad rá a „kis akarnok kormánypárt” címke. Talán nem véletlen, hogy ez a botrány kezdi ki az SZDSZ (addig) *felső középpárti* imázsát, és ettől kezdve az SZDSZ egyszerűen besorolódik a kis pártok táborába.

Természetesen nem azt állítom, hogy mindezen változások oka pusztán az SZDSZ vezetőinek hibás politizálása. Érdeemes észrevenni például az összefüggést az MSZP lassú harmadikutas fordulata (1998-tól) és az SZDSZ kispárttá válása között. Mindezt brutálisan ki is mondja egy közelmúltbéli interjújában Dessewffy Tibor, a Gyurcsányhoz közelálló agytröszt, a Demos vezetője. Természetesen elvontan továbbra is igaz lehet az az alapállás, hogy a jövő reformjaiban is szükség lehet az SZDSZ-re, de rövidlátó politika az, amely ebben a mai helyzetben lemond a pártépítésről. Ugyancsak nem mellékes körülmény (a következő részben bővebben is szólok róla), hogy a Fidesz „pólusváltása” szintén új helyzetbe hozza az SZDSZ-t. Az MSZP és a Fidesz a 90-es évek második felében két részint sikeres, részint meginduló *pártalkalmazkodást* valósít meg, az SZDSZ ellenben semmilyen.

De a tényekhez tartozik annak jelzése is, hogy a kormányzás Nyugat-Európában is erősen koptatja a pártokat. Clinton, Blair, Berlusconi, Schröder pártjai egyaránt komoly fiaskókat szenvednek el kormányzásuk során, de valamennyien túléltek, mert ezek a pártok országuk meghatározó *nagy* pártjai, nem pedig „kiegészítő” pártok. Említettem már, hogy az SZDSZ a rendszerváltás idejét leszámítva mindig önmérséklő-kiegészítő mozgalom, majd párt. 1996-tól lefelé görbülő népszerűségi spirálja tehát egyáltalán nem meglepő, hiszen a párt első kormányra kerülését követően *nem is törekszik* saját nagy párti imázsának megőrzésére, amit az adott helyzetben csak nagyon erős pártreformmal tudna elérni. Ám az SZDSZ-ben nincsenek reform-liberális irányzatok, vagy a liberalizmus megújítására alkalmas személyiségek.

S ha egy pillanatra visszatérünk a jelenbe, akkor megállapíthatjuk: a koalíciós szakítás utáni hetekben sem látunk ilyen irányzatokat és személyiségeket. Fodor Gábor hangsúlyozza ugyan, hogy szeretné lezárni az SZDSZ „törpepárti” szerepét, ám – különös módon – a két várható elnökjelölt közül ő az, aki el tud képzelni egy „javított” koalíciót is (új miniszterelnökkel). Csakhogy az eddigi kormányzási gyakorlat és a tapasztalatok alapján azt kell mondanunk, hogy a „törpepártiság” éppen a koalíciós együttélésnek s benne az SZDSZ kiegészítő szerepének köszönhető. Önellentmondásnak látom tehát annak fölvetését, hogy egy „jobb” koalíciós együttműködéssel sikerülhetne az SZDSZ problémáin úrrá lenni. Nézetem szerint az SZDSZ valamennyi erőforrását bevitte a kormányzásba, s nagy valószínűséggel egy újabb közös kormányzás esetén szintén így tenné. Ezzel viszont éppen azokat az energiákat apasztaná el, amelyek a párt talpra állításához kellenek.

Megértem persze, hogy egy koalíciós válás után az első reakció a visszatérés szorgalmazása. Emberi dolog ez, és szólnak is mellette érvek. Csakhogy több szól ellene. Többek között az, hogy mind a Fidesz (1994 és 1998 között), mind pedig az MSZP (1998 és 2002 között) *ellenzékben* tudta magát megreformálni. Az SZDSZ sem tehet másképpen. A kormányzati „garancia-elméletet” tehát már csak azért is sutba kell dobni, mert a választók a *kormányzó* SZDSZ-t büntetik, mégpedig olyan drasztikusan, amely lassan a párt versenyben maradását teszi kétségessé.

Bizony, ebben a helyzetben egy szempontból *önkorlátozónak* kell lenni: a párt szükségleteire kell fixálódni, s korlátozni kell a kormányzásra való, lassan természetessé váló hajlamot! Az SZDSZ-nek véleményem szerint új pályára kell állnia, s be kell rendelkeznie

akár több ciklus ellenzékiiségére is. Nagy valószínűséggel ugyanis a liberálisok jó értelemben vett fiatal karrierpolitikusainak sem lesz elegendő egy ellenzéki ciklus arra, hogy egy modern és ütőképes liberális párt kereteit kitalálják. De egy jó hírem azért van: van mire támaszkodniuk. Az SZDSZ 90-es évekbeli történetében is van olyan hagyományszál, amelyhez kapcsolódni lehet, sőt – nézetem szerint – kapcsolódni is kell.

„Az MSZP váltópártja” tézis a 90-es években

De mi ez a hagyomány? S releváns-e másfél évtizeddel később? Emlékezzünk csak a Beszélő 1. számának idézetére! A szerkesztők két törpe kisebbségről, a hatalomról és az ellenzékéről beszélnek, amely perel a csendesen morajló embertömeg fölött. Ezzel a gondolattal a Beszélő két dolgot állít egyszerre: 1. A hatalom és az ellenzék (noha mindkettő kicsi) befolyásában *egyenlő* egymással; 2. Mindkettő jövője szempontjából alapvető a társadalomhoz való viszonyuk, stratégiájuk kialakításakor e társadalmi viszonyokból indulnak ki. E fontos megállapítások a 90-es évek közepén visszatérnek. Abban a közegben, amelyben az MSZP *már* nem törpepárt (sőt vezető kormánypárt) és az SZDSZ *még* nem az (koalíciós társ). Talán az utolsó pillanat, amikor a „morajló tömeg” és a nagypárt-törpepárt téma napirendre kerül.

Aki ismeri a demokratikus ellenzék történetét, azt tudja: az 1980-as években ez az értelmiségi-társadalmi mozgalom mindenki másnál többet tesz azért, hogy a magyar társadalom „önmagáról képes legyen igazabb képet alkotni”. Új diskurzusokat nyit, új nyelvezetet teremt, 1956-ról szofisztikált és nem csupán a társadalmat megmozgató mondanivalóval rendelkezik. Az ellenzék feltámasztja a civil társadalom gondolatát, nagy érzékenységet és empátiát tanúsítva az egyes emberek és közösségek sorsa iránt. Ez a fogékonyság a rendszerváltást követően megkopik, noha 1994-ig még a választók által visszaigazolván is létezik. Ám 1998-ra a társadalom egyes csoportjai iránti fogékonyság, a társadalmi kérdések kezelésében tanúsított kreativitás elveszik, bekövetkezik egy igen jelentős „társadalomfelejtés” vagy inkább: gondolati átrendeződés.

Az SZDSZ kormányon elhiszi, hogy ő a nyugatosodás, a globális struktúrák magyarországi meghonosodásának, a modernizációnak kizárólagos letéteményese. Ahogy régebben a társadalom öntudatát, a civil bátorságot kívánta élesztgetni, most a nemzetközi

trendekhez és folyamatokhoz való alkalmazkodást proponálja, ám kapcsolata a magyar társadalomhoz a korábnál jóval áttételesebb, egyre kevesebbet foglalkozik a „halkan”, majd egyre hangosabban morajló embertömeggel, sőt – s ez nyilván eléggé provokálja a társadalom nem kis részét – populistának is mondja azokat, akik a társadalommal – úgymond – közvetlenül foglalkozni kívánnak. Az SZDSZ vezetői mintha elfelejtették volna saját „társadalmi” örökségüket s szoros összefüggést találhatunk a „törpe kisebbségben” maradás és a korábbi „társadalombarát” stratégia továbbfejlesztésének elmaradása között.

Nagy párttá váláshoz, vagy a nagy (középpárti) szerep megőrzéséhez viszont megfelelően kimunkált társadalmi mondanivaló és egy ennek a mondanivalónak a szolgálatába állított szervezetrendszer is kell. A 90-es évek közepén ezzel még nagyon is számol az SZDSZ. A Beszélő 1994. augusztus 18-i számának adott interjújában Kis János – bár elsősorban a pártpolitikai térről beszélt - két lehetséges forgatókönyvet vázol fel. Az első továbbra is egy háromosztatú politikai térrel számol, amelyben az SZDSZ továbbra is számolhat 20 százalék körüli támogatottsággal. A második: a politikai tér a jövőben kétosztatúvá válik. De ez is kétféleképp történhet. Vagy úgy, hogy az MSZP váltópártjává az MDF és a KDNP válik (a Fideszről ekkor még nincs szó!), vagy úgy, hogy az SZDSZ lesz az MSZP váltópártja: „Ha azt kérdezi – mondja Kis -, hogy kétpólusú rendszer esetén mi az előnyösebb, az SZDSZ vagy a keresztény-nemzeti pártok kulcsszerepbe kerülése, akkor azt felelem: ma az SZDSZ az a párt, amely a magyar társadalom polgárosodását a leghatározottabban képviseli, ezért a mai helyzetet egyenesen meghosszabbítva azt tartanám kívánatosnak, hogy – kétpólusú rendszerben – mi legyünk a jobbközép váltópárt”. (Politika és liberalizmus, Interjú Kis Jánossal: Beszélő, 1994. augusztus 18.)

Fontos természetesen, hogy Kis nyitva hagyja a politikai tér két- vagy három osztatúságának kérdését, de jól érzékeli: a helyzet e tekintetben mozgásban van. De a mozgások irányát még nem látja jól. Nem veszi még észre, hogy a politikai térben nem az általa a jobboldal vezetői erőinek tartott pártoké lesz a vezető szerep, hanem a Fideszé. Talán azért sem érti, hogy a Fidesz lesz a második pólus (az MSZP váltópártja) élharcosa, mert korábban a Fidesz volt a három osztatú pártpolitikai tér élharcosa, a népi-urbánus konfliktus meghaladásának szószólója.

Lehet-e az SZDSZ nagy(obb) párt?

Ám ahogyan megyünk előre az időben, úgy válik a Fidesz váltópárti szerepe egyre bizonyosabbá, és úgy veszik egyre inkább a ködbe az SZDSZ Kis által remélt váltópárti szerepe. Természetesen Kis elképzelésének nem csekély „technikai” gátja a kormányzati szerep, amiről persze ekkor még nem tudni, hogy hosszú távra szól-e. Ekkor még ez egyáltalán nem biztos, különösen a Tocsik-botrány idején, amikor az SZDSZ először gondol igazán a kilépésre. Ám sem ekkor, sem később nem váltja be fenyegetését, s ezzel végérvényesen bebetonozza magát az MSZP mellé. Tegyük hozzá, hogy 1998-tól (ellenzékben) ez az összetartozás még erősödik is, hiszen ekkor alakul ki az a „balliberális” vélemény, hogy az Orbán-kormányt minél előbb le kell váltani, mert rossz irányba viszi az országot.

A Fidesz jobboldali váltópárttá válásával természetesen lekerül a napirendről az a kérdés, amit Kis János szorgalmaz, s szó sincs váltópárti SZDSZ-ről. Holott Kis máig érvényesen állapítja meg: az SZDSZ akkor maradhat *nagy* párt, *ha* váltópárt lesz. Ha tartósan beszorul a kis társutas párt szerepébe, akkor értelemszerűen a keresztény-nemzeti pártok lesznek a váltópártok, s ez elszívhatja a levegőt az SZDSZ pártszerű megújulása elől. De Kis elemzése egy másik szempontból is végiggondolandó. Rámutat ugyanis az SZDSZ önértelmezése és a jobboldal mozgása közötti összefüggésre. *Ha* az SZDSZ nem lesz képes jobbfelé is mozogni, *akkor* ebbe az irányba más pártok fognak mozogni, egyszerűen azért, mert a baloldal (az MSZP által) telített.

Végül azt kell konstatálnunk, hogy – az SZDSZ kormányzatban maradása és népszerűtlenné válása miatt - a Fidesz *lett* az a váltópárt, amely az SZDSZ *lehetett volna*. A váltópártiság az SZDSZ számára egyszerre három hiányra kínált volna megoldást: 1. A társadalmi kapcsolatok újradefiniálására, 2. A nagypártkénti megújulásra és 3. A professzionális párt kereteinek kialakítására.

A valóságban azonban az történt, hogy miközben az SZDSZ (még egyszer mondom: múltja egy rétegéhez ragaszkodva és nem logika híján) bement a kormányba, a Fidesz kezdett el *pártként* építkezni, és rövid idő alatt - a Kis által javasolt stratégiának megfelelően – az MSZP váltópártjává küzdötte fel magát. Ezt lehet nem szeretni, lehet azt mondani, hogy ez a Fidesz már köszönő viszonyban sem volt az 1994 előtti Fidesszel és a liberalizmussal.

Mindent lehet, csak egyet nem: elvitatni azt, hogy a Fidesz a váltópárttá válás érdekében *képes volt* megreformálni egész belső struktúráját és képes volt egy irányba mutató döntéseket hozni. Erre a Fidesz nem kis részben azért válhatott alkalmassá, mert önállósult az SZDSZ-től, autonómmá vált. Ellenben az SZDSZ a továbbiakban – egészen napjainkig - nem tudott elszakadni az MSZP-től.

Talán kirajzolódik már, hogy a problémát jóval mélyebbnek látom semmint azon rövid idő alatt és felszínes módon segíteni lehetne. A probléma a kormányzás és a pártműködés összehangolatlansága, illetve az utóbbi feláldozása az előbbi miatt. A dilemma – számomra legalábbis – eléggé egyértelmű: ha az SZDSZ továbbra is *kormányozni* akar, le kell mondjon a pártbéli megújulásról, a kettő együtt láthatóan nagyon nem megy. Ha viszont végre a története során először elkezd *pártot építeni*, akkor ezt csak lassan és tartós ellenzékiiségben szabad megkezdenie. Erre világítanak rá a nemzetközi példák Margaret Thatchertól Gerhardt Schröderig.

Az 1994-2008 közötti liberális önidentitás fix pontja: az ország érdekében szükség van az SZDSZ-re a kormányzásban. De – kérdezném – *mire* van szükség? Az SZDSZ-re, mint pártra? Vagy a reformokhoz szükséges szürkeállományra? (amit ráadásul már nem is fogad el a nagyobbik kormánypárt) A kettő messze nem ugyanaz. Meglehet, az MSZP-nek szüksége volt, s talán a jövőben is szüksége lesz az SZDSZ-re, de látni kell, hogy ez egy a késő Kádár-korszak utolsó időszakában (informálisan) kialakult együttműködés, amely azonban mára konzerválja a liberálisok pozícióját, ahelyett, hogy előrevinné. Ha a liberálisok ütőképes liberális pártot akarnak, akkor föltehetnék már a kérdést: és a liberálisoknak szükségük van-e az MSZP-re? Ez a kérdés azután elvezethet még két kérdés föltételéhez: 1. Van-e élet a magyar liberálisok számára az önmérséklet, az önkorlátozás, a kiegészítő-szerep és a reformtársutasság korszaka után? 2. Van-e hajlam arra, annak belátására, hogy az SZDSZ-nek újra nyitnia kell a társadalom megfogható csoportjai, valamint az MSZP-n kívüli politikai irányzatok felé?

Ilyesféle kérdésekre pozitív választ adni immáron nem csupán az SZDSZ, de az egész magyar demokrácia eminens érdeke is.